

MEMLÛK KIPÇAKÇASININ OĞUZCALAŞMASINA DAİR

JÁNOS ECKMANN

Memlûk Kıpçakçası ile, Memlûk (Kölemen) egemenliği çağında (1250-1517) Mısır'da yönetici Türk bölüğünün konuştuğu dili söylemek istiyoruz. Memlûklerin çoğunluğunu Altın Ordu'da satın alınan Kıpçak Türk köleleri oluşturmaktaydı. Suriye ve Mısır'da Eyyubî sultan ve emîrlerinin hassa muhafız katalarında hizmet eden bu köleler, kısa bir zamanda efendileri üzerinde güçlü bir erk kazanmışlar, sonunda onların egemenliğine son vererek Mısır'da bir Memlûk Kıpçak hanedanı kurmayı başarmışlardır (1250). Memlûk sultan ve emîrleri arasında okumuş ve Arapça bilenler yok değildi, hattâ aralarında bazıları Türkçe ve Arapça eserler bile vermişlerdi (Sultan Kayıtbay [1468-1495], onun oğlu Muhammed b. Kayıtbay, ve özellikle son Memlûk sultanı Kansu Gavri [1500-1517]). Fakat birçoğu okumuş değildi ve sadece Türkçe konuşurlardı.

Memlûk egemenliği devrinde Türkçenin önemi artmıştı. Arapça konuşanlar için, egemen bölüğün dili olan Türkçeyi öğretmek amacıyla birtakım gramer ve sözlükler meydana getirilmiştir¹. Bu eserler Memlûk Kıpçakçasının anlaşılması için değerli kaynaklardır. Ayrıca, Bürcî Memlûkler devrinde (1382-1517) Kıpçak dilinde yazılmış bazı yerli ve çeviri eserler de zamanımıza kadar gelmiştir².

Memlûk Kıpçak eserlerinin dili, Türk dili tarihinde ayrı bir yer tutar. Bu dil her eserde aynı değildir ve gerek gramerde, gerek kelime hazinesinde ilgi verici ayrılıklar gösterir. Bu ayrılıklara dayanarak Memlûk Kıpçak eserlerinde kullanılan dili şu gruplara bölmek mümkündür :

1. Asıl Memlûk Kıpçakçası. Harezmi-Altın Ordu yazı diline³ çok yakın olan bu dil, ondan özellikle şu noktalarda ayrılır:

¹ Bu gramer ve sözlükler hakkında bk. Omeljan Pritsak, *Das Kiptschakische: PhTF [=Philologiae Turcicae Fundamenta] I*, Wiesbaden 1959, s. 74 v. dd., ve Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi*: TDED XII (1963), s. 181 v. dd.

² Bunlar üstüne *The Mamluk-Kipchak Literature* (Central Asiatic Journal VIII [1963], s. 304-319) adlı yazımıza bakınız.

³ Harezmi-Altın Ordu yazı dilinin özellikleri üstüne *Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache* (Studia Orientalia, Festschrift für

a) Kelime sonundaki *ğ/g*'nin çoğu zaman düşmesi: *qorqu* (Har. *qorquğ*) 'korku', *sarı* (Har. *sarığ*), *tiri* (Har. *tirig*) 'diri', *bulutlı* (Har. *bulutlığ*, *bulutluğ*) 'bulutlu', *körklü* (Har. *körklüg*) 'güzel', *tügli* (Har. *tüglüg*) 'tüylü'.

b) Dativ eki Harezmi Türkçesindeki gibi *-qa/ -ke* veya *-ğa/ -ge*, fakat üçüncü kişi iyelik ekinden sonra *-n-a/ -n-e*'dir: *ağz-ı-na* (Har. *ağz-ı-nğa/ -nğa*), *yüz-i-ne* (Har. *yüz-i-nge/ -nğ-e*).

c) Ablativ eki *-dan/ -den*'dir (Har. *-dın/ -din*) ve daima دان biçiminde yazılır سوئیندان *suw-ın-dan* (Har. *suw-ın-dın*) 'suyundan', آی یوزلی دان *ay yüzli-den* (Har. *ay yüzlüğ-din*) 'ay yüzlüden'.

d) Har. *ermes/ermes* yerine *degül* 'değil'.

e) Soru eki *-mu/ -mi*'dir (Har. *-mu/ -mü*).

f) *-duq/ -dük* isim-fiil ekinin serbestçe kullanılması (bu ek Harezmi Türkçesinde daha az yaygındır, yerine daha çok *-mış/miş* ya da *ğan/ -gen* ekleri kullanılır): *taqat bolduqça* 'kuvvet(im) olduğu kadar', *tédükümüz* 'dediğimiz'.

2. Karışık Oğuz-Kıpçakça. Bu dil de bir birlik göstermez, fakat Oğuz ve Kıpçak öğelerinden hangisinin daha egemen bir durumda olduğuna göre iki alt gruba ayrılır: (a) Kıpçak öğelerinin daha çok olduğu grup, (b) Oğuzca, yani Anadolu Türkçesi öğelerinin daha çok olduğu grup. Bu karışık gruba giren metinlerde dille birlikte imlâ da değiştirilmiş, yani Kıpçak imlâsında kullanılan نڭ (*nğ*) yerine ك (*ñ*) geçmiş ve ünlü harfleri de geniş ölçüde bırakılmıştır. Ayrıca Kıpçakça kelimelerin yerini çoğu zaman Anadolu Türkçesi kelimeleri almıştır.

Asıl Kıpçak dilini 1383-1400 sıralarında meydana getirilen şu dört eser temsil etmektedir: Berke Fakih, *İrşâdü'l-mülük ve's-selâtin* (789/1387, yazması: Ayasofya Kitaplığı No. 1016), Seyf-i Serayî, *Gülîstan tercümesi* (793/1391, tıpkıbasımı T.D.K. tarafından yayımlanmıştır), *Baytaratu'l-vâzih* (1395 sıralarında, aş. bk.), *Münyetü'l-ğuzât* (istinsah tarihi 350/1446-47, yazması: Topkapı Sarayı, Ahmet III, No. 3468).

XV. yüzyılın ilk on yıllarından başlayarak Memlûk Kıpçakçasının gittikçe oğuzcalaştığını görüyoruz. Nihayet aynı yüzyılın sonlarına doğru bu Oğuz-Kıpçak karması dil de bırakılmıştır. Bundan böyle Sultan Kayıtbay, Muhammed b. Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin eserleri⁴ büsbütün Anadolu Türkçesiyle yazılmıştır.

Nikolaus Poppe: Ural-Altäische Bibliothek, Wiesbaden 1957, s. 51-59) ve *Das Chwarezmtürkische* (PhTF I, s. 113-137) adlı yazılarımıza bakınız.

⁴ Örnekler için *The Mamluk-Kipchak Literature* (§ 5-7) adlı yazımıza bakınız.

Paris'teki Bibliothèque Nationale'de saklanan ve 1430 sıralarında Kahire'de istinsah edilmiş olan bir Memlûk-Kıpçakça dergi, bu oğuzcalaşmayı ilgi verici bir biçimde göstermektedir. Suppl. turc 179 numarada kayıtlı bu dergi⁵, İstanbul kitaplıklarında daha eski nüshaları bulunan şu üç eseri içine almaktadır :

1. Yukarıda adı geçen *Baytaratu'l-vâziḥ* (1b-62a). İstanbul nüshası: Topkapı Revan Köşkü 1695, 69 varak⁶. Paris nüshasındaki metin tamam değildir, İstanbul nüshasındaki metnin yalnız 17a: 19'a kadar gelen parçasını içine alır.

2. *Kitābu'l-ḥayl* (63b-99a). İstanbul nüshası: Beyazıt Genel Kitaplığı, Veliyüddin 3176, 66b-102b.

3. *Hulāşa* (99b-143a). İstanbul nüshası: Beyazıt Genel Kitaplığı, Veliyüddin 3176, 1b-66a. Eserin adı İstanbul nüshasında iki türlü yazılmıştır: (a) *Kitāb fī 'ilmi'n-nuşşāb* (1a) ve (b) *Hulāşa* (3a). Paris dergisindeki metin. A. Zajęczkowski tarafından yayımlanmıştır⁷.

İstanbul ve Paris nüshasındaki dil ayrılıkları özellikle *Baytaratu'l-vâziḥ* metninde göze çarpıyor. İstanbul nüshasının dili, yukarıda söylendiği gibi, birinci, yani asıl Memlûk Kıpçakçası grubuna girer. Ayrılıklar *Hulāşa* adlı eserde de önemlidir. Eserin İstanbul nüshası dilinde oğuzcalaşma başlamış olmakla beraber Paris nüshasındaki kadar ilerlemiş değildir. Buna karşılık *Kitābu'l-ḥayl*'in her iki nüshasında da dil farkları pek büyük değildir, çünkü İstanbul nüshasının dili de iyice oğuzcalaştırılmış bir durumdadır.

⁵ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, cilt I, Paris 1932, s. 249-250, No. 179.

⁶ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar kataloğu*, cilt I, İstanbul 1961, s. 591, No. 1823. İstanbul nüshasının dili kısaca Saadet Çağatay tarafından incelenmiştir, *Eine osttürkische Handschrift: Baytarat'ul-vâziḥ: Akten des vierundzwanzigsten internationalen Orientalisten-Kongresses München 28. August bis 4. September, Wiesbaden 1959*, s. 602-604.

⁷ Ananiasz Zajęczkowski, *Mamelucko-turecka wersja arabskiego traktatu o lucznictwie z XIV w.*: Rocznik Orientalistyczny XX (1956), s. 139-261. Zajęczkowski İstanbul nüshasından yararlanmamıştır.

Aşağıdaki parçalar söylediklerimizi tanıtlamaktadır :

Baytaratu'l-vāzih

İstanbul

Paris

[1b] Yüz miñg şükür ve sansız hamd ve şenā ol 'ālemlerni beslegen bir [u] bār Teñgrige kim qamuğ 'ālemni yoqđın¹ bar qıldı taqı Ādam oğlanlarını barçadın artuq qılıp 'aql ve fehim rūzī qıldı taqı barça hayvānātlarını Ādam oğlına musahhar qıldı taqı Ādam oğlına firāset birdi kim bu hayvānlarını baqıp idgüsin taqı yamanın bildürdi taqı atlarını Ādam oğlanlarına merküb taqı ziyet qıldı nitek kim Teñgri te'ālā Qur'an-i mecīd içinde yād qıldı... tip, ya'nī atlarını taqı qatırlarını taqı eşeklerini Ādam oğlanlarına minmek için taqı ziyet için yarattım tidi

Ammā Teñgri te'ālāge hamd ve şenā qılğandın soñgra bu kitābnı oqığan qarındaşlarımğa ma'lūm bolsun kim bu kitābnı 'arab tilindin türk tili üze yazmaqıqqa sebep ol kişi boldı kim ... [2a]... Tolu Beg - yaşı uzun bolsun, devleti dāyım bolsun dünyāda taqı āhiretde - özi hıdmetine men za'if biçāreni keltürüp bu Baytara atlıg kitābnı 'arab tilindin türk tili üze ewürgil tip inğen rağbet birle taleb qıldı erse, men miskīn

[1b] Yüz biñ şükür ve pāyānsız hamd ve şenā ol 'ālemlerni bislegen bir u bār Teñriye kim barça 'ālemi yoqđan var qıldı dağı Ādam oğlanlarını barçadan artuq qılop 'aql ve fehim rūzī qıldı dağı barça hayvānātlarını Ādam oğlına musahhar qıldı [2a] dağı Ādam oğlına firāset birdi kim bu hayvānlarını baqıp yaşınsını, yamanını bildürdi; atlarını Ādam oğlanlarına merküb, ziyet qıldı, nite kim Teñri te'ālā Qur'an içinde yād qıldı.... didi, ya'nī atlarını, qatırlarını, eşekleri [2b] Ādam oğlanlarına binmek için yaratdım didi....

[3a] ... Ammā Teñri te'ālāya hamd u şenā qılmaqđan sonra bu kitābnı oquğan qardaşlarğa ma'lūm olsun kim bu kitābnı 'arab dilinden türk dili üstine yazmaqıqqa sebep ol kişi oldı kim... Tolu Beg - yaşı uzun olsun, [4a] devleti dāyım olsun dünyāda dağı āhiretde... - özi hıdmetine ben za'if biçāreyi keltürüp Baytara adlu kitābnı 'arab dilinden türk diline döndürgil diyüp rağbet qıldı. Ben miskīn biçāre qul utanup sözini qurtarmadım, güç yitdü-

¹ 1b-2b'de *-dın/-din*, (دین) 3a'dan eserin sonuna kadar da *-dan/-den* (دان) ablativ eki kullanılmıştır.

bîçäre qul özindin utanıp sözini redd qıla bilmeyin buyruqına küç yitmişinçe, fikir irmişinçe, t̄aqat bolduqça boyun sundum. Bu kitābnı yazmaqqa başladım öziniñ atı qıyāmet künine tigin bāqī qalsun tip, taqı bu kitābnı kim oqısa, özini du‘ā birle yād qılsun tip. Öziniñ atı birle bu kitabnı başladım taqı bu kitābge Baytaratu‘l-vāzih at birdim taqı tevfiq Teñgri te‘ālādın tiledim taqı tevekkül Teñgri te‘ālağa qıldım taqı anıñ üze i‘timād qıldım...

gince, t̄aqat bolduqça boyun sunup bu kitābı [4b] yazmağa başladım. Özünüñ adı qıyāmet günine degin bāqī qalsun dağı bu kitābı kim oqısa, özini du‘ā birle yād qılsun. Özünüñ adı birle bu kitābı başladım dağı bu kitāba Baytaratu‘l-vazha¹ ad virdüm dağı tevfiq Teñri te‘ālādan dile-düm dağı tevekkül Teñri te‘ālāya qıldım dağı anıñ üstine i‘timād [5a] qıldım...

Kitābu‘l-ḥayl

İstanbul

[68a] ... Ve dağı melikleriçün ve pādişāhlarıçün kitāblar taşnif idip tururlar. Onlardan yaḥşısınıñ pārsice bir bitig taşnif qılıp tururlar ... [68b] ... Ve dağı ‘Acem pādişāhları bu bitigni ‘aziz saqlarlardı ḥazīnelerde. Nāgehān ol kitāb qolğa tüşdi. Andan anı türkī tilince qıldılar kim olarğa münāsib turur. Ve dağı devlete, ḥānhqa ve se‘ādatğa ve ululuğa maḥşūş olduqlarıçün Teñgri te‘ālā memleketi, ‘ālemni anlarğa muşahhar qılı birdi. Pes bu bitig alarğa yarar tip türkī tilince yaz-

Paris

[65a] ... Ve dağı melikleriçün, sultānlarıçün kitāblar [taşnif] idüp dururlar. Onlardan yaḥşısını bir kitāb taşnif idüp dururlar. Ve dağı [65b] sultānlar bu kitābı saqlaridi. Ḥazīneden nāgāh ol kitāb qolğa düşdi. Andan anı türkī dilince qıldılar. kim olarğa münāsib durur. Devlete, ḥānhqa ve se‘ādatğa ve ululuğa maḥşūş olduqlarıçün Teñri te‘ālā memleket ‘ālemni anlarğa birdi. Anlaruñçün türk dilince yazdılar kim bunu oqığan ‘aziz dutgay dağı barça kişilerge öğretmegeyler ve dağı

¹ Yazmada بَيْطَرَةُ الْوَضْحِ

dılar. Kerek kim bunu oqıyan 'aziz dutğay dağı barça cāhillarğa ögretmegey ... ve dağı her dem bu bitigni muṭāla'a qılıp oqıgay kim her bir oqıgan da öküş fāyideler ḥāşıl bolur.

[66a] her dem bu kitāba muṭāla'a qılıp oquğaylar. Her bir oquğanda çoq fāyideler ḥāşıl bolur.

Hulāşa yahut Kitāb fī ilmi'n-nuşşāb

İstanbul

Paris

[2a] Yine sizge ma'lūm bolsun kim bu kitābnı yazmağa sebep ol boldı kim Maḥdūm Tolu Big el-Melekī ez-Zāhirī qaçan kim men za'if biçāreni ündeyüp öñümde 'arab tilinçe oq atmaq 'ilmi içinde kitāblar keltürüp qoydı dağı men miskin biçāreden tiledi bu kitāblardan ve dağı özge kitāblardan bir kitāb yaza men oq atmaq içinde türki tili üzere tip derḥōst qıldı erse, men dağı öziñüñ buyruğına boyun şundum dağı anuñ sözini qabūl qılıp bu muḥtaşar kitābnı oq atmaq içinde cem' qıldum. Ol sözler kim müfid turur, anı aldum ve dağı uzun uzaq sözlerni kemişdüm oqıyan kişiye hayyin bolsun tip ve dağı anıñ birle 'amel qılmağa āsān bolsun tip. [3a] Ve bu kitāba Ḥulāşa tip ad virdüm ve dağı tevfiq Teñgri te'ālādan izdedüm. Barçalarğa tevfiq birgen Teñgri te'ālā turur ve dağı anuñ üzere i'timād qıldum

[100a] Yine size ma'lūm olsun kim bu kitābnı yazmağa sebep ol oldı kim Maḥdūm Tolu Beg qaçan kim ben za'if biçāreyi izdedi, öñümde 'arab dilince oq atmaq 'ilmi içinden kitāblar getürüp öñümde qodı. Baña söyledi kim bu kitāblardan dağı özge [100b] kitāblardan bir kitāb yaz oq atmaq 'ilmi içinde türki dilince diyüp söyledi. Ben dağı öziñüñ buyruğına boyun virdüm dağı anuñ üstine i'timād qıldum ve dağı anuñ sözün qabūl qıldum. Bu qışqa kitābnı oq atmaq içinde cemi' qıldum. Ol sözler kim müfid dur, anı aldum ve dağı uzaq sözlerni bıraqdum oqıyan kişiye hayyin olsun diyü ve dağı anuñ bile 'amel qılmağa āsān olsun diyü. Ve dağı bu kitāba Ḥulāşa [101a] diyü ad virdüm. Ve dağı tevfiq Teñriden izdedüm. Barça kişilere tevfiq viren Teñri te'ālā dur ve dağı anuñ üzere i'timād qıldum.

Ammâ bilgil ve āgāh bolgıl kim Tenğri te‘ālā gāzılıq niyyeti üzere at bağlamağnı ve oq atmaqı farz qıldı, nite kim Tenğri te‘ālā Kelām içinde yād qıldı kim

مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ

Ma‘nisi ol bolur kim anuq [3b] qılıng kâfirleriçün küçüñüz yitdü- kince quvvetden ve at bağlamağ- dan didi. Ve dağı Resül hâzreti ‘a. s. quvvetni tefsîr qıldı. Üç qurla ayıtdı: quvvetden murād oq at- maq dur. Ve dağı Resül hâzreti ‘a. s. özi dağı oq atdı ve dağı at mindi ve dağı qılıç bağlandı ve dağı süñgi sançdı.

Ammâ bilgil kim Teñri te‘ālā gāzılıq niyyeti üzre at bislemegi ve oq atmağı farz qıldı, nite kim Teñri te‘ālā Kelām içinde yād qıldı [Sure VIII, 60]

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ

didi. Ma‘nisi ol durur kim quv- vetlenüñ küçi yitdügince. Nebî ‘a.s. quvveti tefsîr qıldı [101b] oq atmaq bile, -at bislêmek bile. Ve dağı Nebî ‘a.s. özi oq atdı ve dağı at bindi ve dağı qılıç bağ- landı ve dağı süñü götürdi.

¹ Paris nüshasında وَأَعِدُّوا